

Костусяк Н. М.,

Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, м. Луцьк

СТАТИЧНИЙ ЛОКАТИВ У ГРАМАТИЧНІЙ СИСТЕМІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

У статті розглянуто статичний локатив на тлі граматичної системи сучасної української літературної мови й схарактеризовано його як семантичну відмінкову граему. Вирізняє значеннєві варіанти статичного локатива, проаналізовано його з огляду на ознаку контактність – дистантність, а також на тлі горизонтальної та вертикальної локалізації; розмежовано первинні і вторинні формальні засоби експлікації (морфологічні відмінки) статичного локатива.

Ключові слова: парадигма, відмінок, граема, синтаксема, статичний локатив.

В статье рассмотрен статический локатив на фоне грамматической системы современного украинского литературного языка и охарактеризован как семантическая надежная граммема. Проанализированы смысловые варианты статического локатива с учетом признака контактность – дистантность, а также в аспекте горизонтальной и вертикальной локализации; разграничены первичные и вторичные формальные средства экспликации (морфологические падежи) статического локатива.

Ключевые слова: парадигма, падеж, граммема, синтаксема, статический локатив.

Static locative in grammar system of the modern Ukrainian language has been studied in the article and it has been characterized as a semantic case grammar unit. There have been distinguished meanings of a static locative; it has been analyzed taking into account contact – distant, horizontal and vertical location; primary and secondary formal means of explication (morphological cases) of static locative have been distinguished.

Key words: paradigm, case, grammar unit, syntax unit, static locative.

Постановка наукової проблеми та її значення. Пріоритетним завданням лінгвістики другої половини ХХ – початку ХХІ ст. стало дослідження мови не лише як системи знаків, а передовсім як способу вербалізації людського досвіду. Застосування новітніх принципів функційного підходу до її вивчення та виразний акцент на домінуванні комунікативно-прагматичного аспекту дав змогу зосередити увагу на вияві мовних одиниць у мовленні. Саме таку концепцію вважаємо перспективною для комплексного й системного дослідження статичного локатива.

У сучасному мовознавстві існують різні інтерпретації лінгвістичного статусу локатива. Переважно його аналізують як синтаксему [3, с. 263–264] чи мінімальну семантико-синтаксичну одиницю [6, с. 226–231]. Своєрідну думку щодо розгляданого мовного явища висловив М. В. Мірченко. Дослідник обґрунтував наявність підкатегорії локативності, яка, на переконання автора, «підпорядкована надкатегорії субстанціальності, вказує на статичні й динамічні просторові характеристики предметів, їхню контактну чи дистантну локалізацію. Вона охоплює дві категорії – категорію статичної локалізації і категорію динамічної локалізації з їхнім подальшим грамемним плануванням» [7, с. 171]. Спроба різноаспектного вивчення локатива відкрила перспективи для певної видозміни його наукової інтерпретації. Зокрема, дослідження локатива з опертям на відому у світовому мовознавстві теорію «глибинних» (семантичних) відмінків (див. праці Ч. Філмора, У. Л. Чейфа та ін.) дало змогу потрактувати його як граему, що структурує парадигму семантичних відмінків [4, с. 60–61; 5, с. 117–125]. За спостереженнями І. Р. Вихованця, семантичні відмінки «вказують на універсальний характер значеннєвого членування компонентів речення зі значенням предметності» [4, с. 61] і «збігаються з субстанціальними синтаксемами – суб'єктною, об'єктною, адресатною, інструментальною і локативною» [4, с. 60]. Узнявши за основу концепцію видатного дослідника, а також керуючись дефініцією граеми як найменшого, нечленованого складника категорії, у сучасній українській мові вирізняємо шістнадцять семантичних відмінків – суб'єкт дії, суб'єкт процесу, суб'єкт стану, суб'єкт якості, суб'єкт кількості, об'єкт дії, об'єкт процесу, об'єкт стану, об'єкт якості, об'єкт кількості, адресат дії, адресат якості, статичний локатив, динамічний локатив, інструменталь-знаряддя й інструменталь-засіб. З-поміж усієї сукупності семантичних відмінкових граем об'єктом дослідження обираємо статичний локатив. Відповідно до цього **мету праці** вбачаємо в цілісному, системному вивченні розглядової граеми, теоретичному обґрунтуванні сукупності її кваліфікаційних ознак. Для досягнення поставленої мети ставимо перед собою такі **завдання**: 1) окреслити діапазон семантичних ознак відмінкової граеми *статичний локатив*; 2) схарактеризувати його формальні маркери; 3) подати дефініцію зазначеного семантичного відмінка.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. У сучасному мовознавстві, аналізуючи локативні компоненти, зосереджують увагу передовсім на таких їхніх «двох позиціях»: 1 – придієслівній, зумовленій правобічною валентністю локативних предикатів, у семантично елементарному простому реченні; 2 – валентно непередбачуваній позиції (детермінантній з формально-синтаксичного погляду, що залежить від предикативного ядра) семантично неелементарного простого речення» [6, с. 226], пор.: *Я стояла тоді на порозі...* (Н. Царук); *Попід стінами стояли тесані з цільних кусків деревини основи для вікон* (М. Мартинюк); *Сохатий стояв біля дівчинки...* (Брат Віктор); *Перед ним, подоладо посміхаючись, стояла жона* (М. Мартинюк) і *У садку зажурилась яблуна...* (Н. Царук). Центральну ланку компонентів із просторовим значенням становить перша позиція, оскільки на відміну від другої вона не пов'язана з різноманітними функційними зміщеннями та трансформаційними механізмами. Саме такі диференційні ознаки слугують основою семантичного моделювання граеми *статичний локатив*, змістовий діапазон якої визначає вказівка на статичну локалізацію.

У сучасній українській літературній мові статичний локатив на семантико-синтаксичному підрівні корелює з правобічною локативною синтаксею й виступає репрезентантом низки конкретних значень. Рольовий статус та змістове наповнення статичної просторової зони безпосередньо залежить від лексико-граматичної природи опорного компонента, а також у багатьох випадках його аналітичного елемента – прийменника-постфікса¹, що уможливило певну модифікацію узагальненого локативного значення, дає змогу чіткіше виразити його різні семантичні відтінки. Свої продуктивні теоретичні ідеї щодо особливого навантаження прийменників із семантикою місця висловив І. Р. Вихованець: «Просторові прийменники самостійно (з семантично нейтралізованими відмінками) виражають статичність, яка з проекцією на просторові параметри передає локальність (місце)» [1, с. 200]. Функційне призначення прийменниково-відмінкового аналітичного комплексу полягає в регламентації вживання залежних від локативних предикатів мовних одиниць, визначенні формальних засобів їхнього маркування (певних морфологічних відмінків). Значеннєве ранжування відмінкової грамеми *статичний локатив* відбувається на межі валентного зв'язку з двома різновидами предикатних синтаксем, виражених власне-локативними дієсловами стану (*бути, перебувати, розташуватися, опинитися* тощо) та процесуально-локативними дієсловами на зразок *висіти, лежати, сидіти, стояти*: **На возі була ікона** (М. Мартинюк); **...віз опинився на узбіччі** *емволу* (М. Мартинюк); **На тому килимку справа висіла** *ще шкільна світлина* (Й. Струцюк); **Місяць <...> непорушно завис над небокраєм...** (М. Мартинюк); **Мою увагу привернула книжка, що лежала розгорнута на сусідньому столі...** (Брат Віктор); **...вона <...> сиділа коло Володимира Петровича...** (Й. Струцюк); **А під стіною сам стоїть поет Й** *шепече тихо: «будь щаслива з іншим...»* (Н. Царук). Ознаками периферійності позначені синтаксичні одиниці еліптичного різновиду з акцентованою локативною семантикою: **На стіні** – *килимok із горами й двома оленями* (Й. Струцюк); **Головне, на подвір'ї** – *студня* (Й. Струцюк).

Семантичну неоднорідність грамеми *статичний локатив* можна простежити насамперед з огляду на ознаку контактність – дистантність, тобто наявність чи відсутність контакту з предметом, вираженим іменником. Аналізуючи узагальнене значення та різновиди семантичних відтінків статичної локалізації, варто зазначити, що з ознакою контактність – дистантність перетинається інша ознака – місцеперебування предмета щодо горизонтальної чи вертикальної осі. Панораму просторових відношень, які мають стосунок до горизонтальної контактної локалізації, моделюють мовні одиниці на позначення:

1) місця всередині конкретно визначеного предмета, його центральної частини чи статичної локалізації в межах якогось простору. Зазначену семантику увиразнюють прийменники *в (у), по, (у), всередині, серед, посеред, посередні*. Наприклад: **Але ж її Ваня – вдома, у замкненій квартирі...** (Брат Віктор); **...наші всі, хто живий, – тутка, у льосі** (Брат Віктор); **Після закриття дитсадочка по хатах сидять** *більше сотні дошкільнят Чинадієвого* (Режим доступу: <http://www.mukachevo.net>); **Усередині ковчега** – *Ноева родина* (Брат Віктор); **Посеред приміщення на поставці лежить коштовно оправлений фоліант із золотих пластин** (Брат Віктор); **Посеред опочивальні стояла ключниця...** (М. Мартинюк); **Посередні невеличкої церквці стояв високий худий монах і запалював свічі...** (Брат Віктор).

З-поміж наведених вище формальних маркерів варто зацентувати на сполучі «в (у) + родовий відмінок», яка перетворилася на компонент синтаксемої природи внаслідок відповідних дериваційних процесів. Трансформацію ускладнювальних одиниць у дериват-конденсат із локативною семантикою можна простежити на таких прикладах: **Командири військових колективів Львівського гарнізону привітали зі святом ветеранів, які перебувають у нас на лікуванні** (Режим доступу: <http://www.vmkczr.lviv.ua>) ← **Командири військових колективів Львівського гарнізону привітали зі святом ветеранів, які перебувають у Військово-медичному клінічному центрі на лікуванні**;

2) місця на поверхні певного предмета або контактного перебування когось чи чогось на якійсь чітко не визначеній території. Розглядану семантику підкреслюють прийменниками *на, по, поверх, зверху, посеред, посередні*: **...на лавах, ослонах, на поставці та долівці стояли великі горщечки із заготовленими до роботи фарбами** (М. Мартинюк); **Дівчата сидять на колодах...** (Й. Струцюк); **На пагірку розкинулася плащаниця маку й ромену** (Брат Віктор); **І стоїть від горя посивіла Береза на узліссі** (Н. Царук); **Німців не було. Ні їх самих, ні вівчарок. Лише колона полонених посеред кримського степу...** (Брат Віктор); **Посередні торжниця, в оточенні гамірливого натовпу, притримуючи за повіддя красенів-коней, стояли прибулі вершники** (М. Мартинюк);

3) контактної локалізації предмета щодо довжини чи ширини просторового орієнтира, яку моделюють прийменники *вдовж, вздовж, вповдовж, впродовж, повздовж, подовж, поздовж, поперек, впоперек (упоперек)*: **Ці війська стояли вздовж річки Стир від табору до села Солонева** (Режим доступу: <http://ukraine.polnaya.info>); **...вздовж основних шляхів розміщувалися невеликі хутори** (Режим доступу: <http://kolo.poltava.ua>); **Не пам'ятав він ані сих величезних земляних насипів-дамб, ані звивистих вулиць, подовж яких щільно стояли убогі хижі...** (М. Мартинюк); **Не випадково ж з'явилась приказка, що виховувати сина чи дочку треба тоді, як вони ще поперек ліжка лежать** (Режим доступу: <http://www.volyn.com.ua>);

Низка значеннєвих ознак, пов'язаних із горизонтальною дистантною локалізацією, дає змогу виокремити такі семантичні різновиди грамеми *статичний локатив*:

1) загальна (недиференційована) статична локалізація поза межами певного простору, виразниками якої є прийменник *поза*, рідше *за*: **До 1917 року всі землі, що лежали поза селом, належали поміщиці Марії Федорівні Бруницькій** (Режим доступу: www.raygada.ck.ua); **Усі ті, до сімдесяти, були <...> за Бугом. І навіть за Одером** (Й. Струцюк);

¹ Докладно про семантичне навантаження просторових прийменників див. у монографії І. Р. Вихованця «Прийменникова система української мови» [1, с. 200-215].

2) місцеперебування когось чи чогось поблизу просторового орієнтира. Засобами експлікації зазначеної семантики виступають прийменники *біля, коло, побіля, близько, близько від, близько до, поблизу, неподалік, неподалік від (од), недалеко, недалеко від, осторонь, осторонь від, при*: *А біля груші – сосна, саме та, Яринчина (Й. Струцюк); ...це Гапка, яка сиділа коло самих дверей... (Брат Віктор); Побіля урвища стояло чимало оселищан... (М. Мартинюк); Рядового Василенка з офіцером Брусніциним оглушило вибухом гарматня, і вони лишилися неподалік австріяцьких шіанців... (Брат Віктор); Недалеко від річки – торфівня (Й. Струцюк); Щойно скінчиться утрєня, будь при вході в церков (М. Мартинюк);*

3) локалізація в просторі на відносно віддаленій відстані від просторового орієнтира, яку моделюють прийменники *оддалік, оддалік (віддалік) від, далеко від*: *...Мальта міститься оддалік від берегів, між якими проходять торгові шляхи (Режим доступу: <http://www.credo-ua.org>); ...кілька тисяч людей перебувають далеко від поселень (Режим доступу: <http://www.credo-ua.org>);*

4) місце, максимально близьке до кінцевої частини чи краю предмета; таку семантику реалізують аналітичні одиниці *край, кінець, за, при*: *А ген край поля, за фільварком, старезним іконостасом стояв ліс... (Брат Віктор); Богдан сидів <...> за столом... (М. Мартинюк); За якусь хвилину лишилося в садку при столах їх троє – Федько, мама й тато (Брат Віктор);*

5) дистантна локалізація між просторовими орієнтирами, репрезентована прийменниками *між, поміж, проміж, серед*: *Відтак Данило <...> бути між двох розлютованих турів не міг... (М. Мартинюк); Чого там тільки не було! Танки, машини, мотоцикли, гармати, розбиті літаки, візки, меблі, клунки, люди, а поміж них – і їхніх п'ять возів (Й. Струцюк); Серед бранців бабича Ярослава не було (М. Мартинюк); Тільки не було серед них ні Лукаша, ні Грицуня (Й. Струцюк);*

6) місцеперебування предмета перед просторовим орієнтиром, їхнє симетричне чи паралельне розташування. Із таким значенням функціонують прийменники *перед, поперед, попереду, спереду, на чолі, проти, навпроти, напроти, супроти, просто, паралельно, паралельно з, паралельно до*: *...Семенков стояв перед ними в полушубку... (Брат Віктор); Горілиць перед князем <...> лежала ключниця (М. Мартинюк); Перед ними <...> лежали вичинені й порізані на однакові шматки волові шкури... (М. Мартинюк); Земля у свою чергу ділилась на воєводства, на чолі кожного з яких стояв воєвода (Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org>); Істба боярина Методія височіла <...> якраз навпроти монастиря (М. Мартинюк); На вулиці Хмільній, яка пролягла паралельно залізниці, Михайло натрапив на засідку німців і вступив з ними у нерівний бій (Режим доступу: <http://www.rivne.org>); Від воріт – поворот на Литовський вал – вузьку вуличку, що пролягла паралельно до річки Преголь (Режим доступу: <http://www.news.blitz.com.ua>);*

7) місце з бічної сторони просторового орієнтира, експліковане прийменниками *поруч, поряд, обабіч, обіч, обіруч, обіруч від, збоку, збоку від, ліворуч, ліворуч від, праворуч, праворуч від, побіч, потойбіч, поруч з, поряд з*: *Я <...> й не запримітив одразу, що хтось поруч мене стоїть (Брат Віктор); Кузьма <...> підійшов до синів, що лежали на возі обабіч мідного дзвона... (Й. Струцюк); Праворуч од дверей, в кутку, тулилися докупти три дорослі жбани... (М. Мартинюк); ...уститель <...> розпластався непорушно побіч бруку (М. Мартинюк); ...теперішня волинська земля уже потойбіч Бугу (Й. Струцюк); Тепер поруч із Василем лежала дівчинка... (Брат Віктор);*

8) місцеперебування предмета позаду предмета-орієнтира. Таку семантику дають змогу реалізувати прийменники *за, поза, позад, позаду, ззаду*: *...за хвірткою ні з ким не стій – тільки на подвір'ї (Й. Струцюк); Позад нього стояв Данило... (М. Мартинюк);*

9) локалізація по колу, модельована прийменниками *навколо, довкола, довкіл (довкіль), довкруг (довкруги), навкруг (навкруги), круг, округ, кругом*: *Навколо мене – семикратні грати (Брат Віктор); Стоять в зажури клени. Стоять довкола хати (Н. Царук); ...їхні супротивники стали облогою довкіль града (М. Мартинюк);*

Порівняно зі значенням горизонтальної локалізації менш розгалуженою є змістова парадигма, притаманна лексемам на позначення вертикальної дистантної локалізації. Діапазон їхнього семантичного вияву пов'язаний із вказівкою на:

1) локалізацію над просторовим орієнтиром, яку моделюють прийменники *над, понад, вище*: *...і те сонце висить над ними розпаленою жаровнею (Брат Віктор); Ген-ген, далеко, в місті, роззолотися проти сонця хрест на височенному шпилі собору Святого Сімейства. Висів над кварталами... (Брат Віктор); Над вершинами непорушно зависла тиша... (М. Мартинюк); А головне, ми опинилися вище хмар... (Режим доступу: <http://www.plast.org.ua>);*

2) локалізацію під просторовим орієнтиром, марковану прийменниками *під, попід, нижче*: *Бо ж він під землею, в забої, – що не кажеш, а труд важкий і небезпечний... (Брат Віктор); Лише колона полонених <...> під остервенілим сонцем... (Брат Віктор); ...а вози – під наметами... (Й. Струцюк); Жінки, скоцюрбившись одна біля одної, лежали під возом на холодній землі (Й. Струцюк).*

У сучасній українській мові семантична відмінкова грамема *статичний локатив* має своєрідні формальні засоби реалізації – морфологічні відмінки. До найтипівішого засобу маркування статичної локалізації належить грамема місцевого. Синтаксичні транспозиційні зміни лежать в основі функціонування периферійних морфологічних репрезентантів статичної локативної зони – прийменникових родового, орудного та давального відмінків. Крім того, варто наголосити, що два значеннєві різновиди грамеми *статичний локатив*, розмежування яких ґрунтується на протиставленні ознак контактність – дистантність, мають специфічний набір мовних ресурсів для своєї реалізації.

Контактну локалізацію маркують: 1) морфологічний місцевий відмінок разом із прийменниками *в (у), на, по*: *У цьому особнячку розміщувалося, кажуть, зібрання... (Брат Віктор); На полицях, на підлозі, на столі стояли його статуї... (Брат Віктор); Ярослав стояв на стіні твердині... (М. Мартинюк); Понад третина*

українців – сидить **по хатах!** (Режим доступу: <http://newvvn.net/economic/ukraine>); 2) родовий відмінок із прийменниками *в (у), всередині (усередині), зверху, поверх, посеред, посередіні, серед*: **Усередині будинку** сиділа невеличка компанія (Й. Струцюк); **...посеред келії** стояли недокінчені ікони (М. Мартинюк); **Писарець стояв посередіні старого, розбитого бомбою зернохосовища** (Й. Струцюк).

До засобів вираження дистантної локалізації належать: 1) грамема місцевого в поєднанні з прийменником *при*: **За свідченням старожилів, при дорозі** стояла корчма... (Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org>); 2) родовий відмінок зі прийменниками *біля, коло, побіля, близько, близько від, поблизу, неподалік, неподалік від, недалеко, недалеко від, віддалік (оддалік), віддалік (оддалік) від, далеко від, навколо, довкола, навкруги (навкруги), довкруг (довкруги), круг, округ (округи), кругом, поміж, проміж, поперед, попереду, проти, навпроти, напроти, супроти, насупроти, спереду, просто, на чолі, позад, позаду, ззаду, поряд, поруч, уздовж (вздвож), обік, обіч, пообіч, збоку, збоку від, скраю, ліворуч, ліворуч від, праворуч, праворуч від, обабіч, обіруч, край, кінець, осторонь, осторонь від, вище, нижче, наприклад*: **Дівчина, що сиділа біля Надійки, заперечила...** (Й. Струцюк); **Данило стояв коло вікна** (М. Мартинюк); **Поблизу дороги** стояла копичка сіна (Й. Струцюк); **Боярин сидів на лаві неподалік вікна** (М. Мартинюк); **...якщо планета перебуває далеко від зірки, то вона рухатиметься повільніше** (Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org>); **І отак вони сидять навпроти одне одного** (Й. Струцюк); **[Писарець. – Н. К.] ...сидів поруч шофера...** (Й. Струцюк); **Вздвож берегів річки, по горбах, стоять невеликі сільські хати з вузькими вуличками, що потопують літом у цвітінні квітів** (Режим доступу: <http://zlochiv.ridne.net>); **[Ратибор. – Н. К.] стиха стояв скраю галяви...** (М. Мартинюк); **А обабіч нього – тільки два вози...** (Й. Струцюк); 3) грамема орудного разом із прийменниками *за, поза, між, поміж, проміж, перед, поряд з, поруч з, пообіч з, над, понад, під, попід, нарівні з*: **...вона [хата. – Н. К.] за горою...** (Й. Струцюк); **Перед вами** ваш князь (М. Мартинюк); **А ото якось пробудивсь, а він стоїть наді мною...** (Й. Струцюк); **Під тими горбами – церква** (Й. Струцюк); 4) давальний відмінок і прийменник *паралельно*: **Вулиця Челюскінців – центральна вулиця Луганська, що пролягла через місто паралельно вулиці Оборонній** (Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org>). Акцентуючи на засобах експлікації локативних компонентів, І. Р. Вихованець доходить висновку, що «сміслові релятивне навантаження у прийменниково-відмінковій формі припадає на прийменник» [1, с. 170], тобто відбувається нейтралізація значення відмінка.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Отже, *статичний локатив* – семантична грамема відмінкової системи, функційно-категорійний вияв якої пов'язаний з ознакою пасивності, значенням реальної предметності, зокрема вказівкою на статичну локалізацію, на семантико-синтаксичному підрівні співвідносна з правобічною локативною синтаксею, у морфологічному плані представлена місцевим відмінком як основним для цієї функції та відмінковими грамемами родового, орудного й давального – її вторинними варіантами. У поданій статті схарактеризовано лише одну із шістнадцяти семантичних відмінкових граем. З огляду на це перспективним вважаємо детальне вивчення інших семантичних відмінків сучасної української літературної мови.

Література:

1. Вихованець І. Р. Прийменникова система української мови : [монографія] / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1980. – 286 с.
2. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови : [монографія] / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1992. – 222 с.
3. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис : [підручник] / І. Р. Вихованець. – К. : Либідь, 1993. – 368 с.
4. Вихованець І. Теоретична морфологія української мови : Академ. граматика української мови / І. Вихованець, К. Городенська ; [за ред. чл.-кор. НАН України І. Вихованця]. – К. : Унів. вид-во «Пульсари», 2004. – 398, [2] с.
5. Костусяк Н. М. Структура міжрівневих категорій сучасної української мови : [монографія] / Н. М. Костусяк. – Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2012. – 452 с.
6. Межов О. Г. Типологія мінімальних семантико-синтаксичних одиниць : [монографія] / О. Г. Межов. – Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2012. – 464 с.
7. Мірченко М. В. Структура синтаксичних категорій : [монографія] / М. В. Мірченко. – [2-е вид., переробл.]. – Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2004. – 392, [1] с.